

JÄMTEN

2018

Årsbok för Jamtli, Heimbygda och
Jämtlands läns konstförening
Årgång 111

Författare
Björn Olofsson

Vintervistet vid Stortjärn

Vid Stortjärn norr om Börtnan finns unika lämningar efter ett vinterviste som har hört till Ovikens sameby. Platsen beboddes fram till omkring 1930, men spåren går betydligt längre tillbaka i tiden. I ett flerårigt projekt har vistet stått i fokus för inventering, utgrävningar och dokumentation av byggnadsrester. Som avslutning gjordes en rekonstruktion av en kåta täckt med bara granris – en kåta som också prövades som övernattningsplats i jämtländsk midvinter.

Längs Aråns dalgång går den gamla flyttleden från fjället ovanför Glen ned till trakten kring Torsborg och Börtnan. Den nyttjades fram till 1930-talet för flyttning med ren och ackja på det gamla sättet. Målet för höstflytten var olika vintervisten som fanns i skogslandet längs Ljungan. Där Arån rinner genom Stortjärn finns i den glesa blandskogen rester av elva kåtor och andra träkonstruktioner. I området finns också en bengtömma under ett par stora stenar. Det här är de sista fysiska lämningarna av det som en gång var ett av Ovikssamernas vintervisten. Vistet vid Stortjärn har varit föremål för ett dokumentationsprojekt som bedrivits

Vinternatt över riskåtan i Glen.
Foto: Björn Olofsson/Jamtli.

av Tossåsens sameby, Jamtli och Gaaltije med stöd av Länsstyrelsen i Jämtlands län under åren 2013–2017. Spår av just vintervisten är ovanliga och därför har det varit angeläget att dokumentera lämningarna innan de försvinner helt.

Granris, snö och is

Små glimtar av livet i vistet kommer från intervjuer med äldre samer som berättar att man bodde vid Stortjärn under vintern. En uppgiftslämnare var född i en av kåtorna vid tjärnen i april 1910. Kåtorna ska ha varit så kallade *laanoë-goetie*, kåtor som täcktes med tjocka lager av granris på vilket man sedan skottade snö som fick frysa till is. Man fick vara försiktig med eldningen i kåtan så att snön på riset inte smälte och droppade in i kåtan. Även golvet var täckt med granris, men om man hade tillgång till björkris lades det inåt härden och granriset ytterst mot väggen för att hålla undan råttor.

I viss mån går uppgifterna isär om Stortjärn-kåtornas konstruktion. En uppgiftslämnare menar att man vid Stortjärn hade riktiga torvkåtor och inte granriskåtor. Torvkåtan ansågs vara varmare som vinterbostad medan granriskåtan var svår att hålla varm om det var riktigt kallt ute. Riskåtan ansågs även vara mer provisorisk, då man bara bodde i den under en kortare tid på vintern. I en av intervjuerna beskrivs kåtorna med farstu, *koava*, där det förvarades mat, sängkläder och ved. Utbyggnaden gjorde också att det inte blåste rätt in i kåtan när dörren öppnades. Ett alternativ till ris- och torvkåtorna var att bo i tältkåta där den medhavda tältduken lades på stänger som man antingen hade med sig i flyttningen eller så fanns de lagrade på den plats där kåtan skulle sättas upp.

Från december till maj

Till vistena vid Ljungan kom man under den kallaste tiden på vintern. I en redovisning från 1896 över renskötselåret inom Ovikens sameby berättas att man flyttade från höstlandet vid Glen ner till Börtnan och Torsborg under december och januari. Återflyttningen skedde sedan på vårvintern då man i maj månad var tillbaka i Glen för att sedan i midsommartid flytta upp till fjälls vid Kroktjärnvallen. Boendet vid Stortjärn

och vinterboende i kåtor ska enligt muntliga uppgifter ha upphört på 1930-talet, då man istället började hyra in sig i bondgårdarna i trakten.

Att det var under en begränsad del av vintern som man bodde vid Stortjärn stämmer även med andra skriftliga belägg. På 1990-talet gjordes en dokumentation av inskriptioner på insidan av den kåtan som då var bäst bevarad, vilket var tur då man i dag knappast kan se inskriptionerna på grund av förfallet. Här fanns en rad olika namn med datum och år ristat eller skrivet med blyertspenna. Av tio datum är alla utom ett från månaderna januari till mars. Årtalen är från 1898 till 1930 och namnen visar att det var Regina och Anders Danielssons familj som bott i kåtan.

Platsen på Stortjärns norra sida utgör gränsen mellan det som tidigare var Arånäsets och Svartåsens kronoavrådsland. I beskrivningar från 1700- och 1800-talen beskrivs området som magert och otillräckligt för ett nybygge eller ens en fåbod. Men om platsen inte ansågs som lämplig för uppodling var den desto mer lämpad för renskötsel. Närheten till tjärnen var viktig, då renarna kunde samlas på isen och det var lättare att kontrollera att ingen ren var borta. Tillsammans med ett bra bete för renarna var förutsättningarna goda för ett viste på platsen.

De hopfallna resterna av Regina och Anders Danielssons kåta. Här bodde man från 1907 och fram till ungefär 1930.

Foto: Björn Olofsson/Jamtli.

Spår av barktäkt på en torkad tall vid Stortjärn. En datering visar att barken togs sommaren 1802.

Foto: Ewa Ljungdahl/Gaaltje.

Ettapp 1 – en första undersökning

Med utgångspunkt i de kända uppgifterna om platsen inleddes den första etappen i projektet sommaren 2013. Då gjordes en bättre dokumentation av de byggnadsrester som fanns kvar och en noggrann inventering i närområdet för att se om det fanns fler lämningar än de vi redan kände till. Dokumentationen av kåtorna inriktades på de tre kåtor där det fortfarande fanns möjlighet att förstå hur hela träkonstruktionen hade sett ut. Även om de bärande stommarna delvis hade fallit omkull kunde de olika delarna identifieras och mätas upp. För de kåtor där förfallet gått längre gjordes endast begränsade uppmätningar. Kåtorna hade alla en ”moderniserad” bägstångskonstruktion med raka delar och inte den traditionella med krökta stänger. Mot stommen hade man sedan rest halvklovor som vänts med den runda sidan utåt. En av kåtorna hade haft en farstu österut där ingången således borde ha suttit. Det var endast den översta delen av kåtorna som syntes ovan jord. Allt virke hade ruttnat ned mot marken så det gick inte att fullt ut rekonstruera kåtornas höjd och utbredning.

Inventeringen av ytterligare lämningar resulterade inte i några fynd av nya bebyggelserester. Tvärtom hade en av lämningarna som 20 år tidigare syntes väl närmast försvunnit. Men ett intressant fynd gjordes nära stranden. Här hittades en gammal barktäkt på en uttorkad tallstam. Tydliga spår av eggverktyg visar att man har lossat på barken som sedan sannolikt använts som kosttillskott. Genast väcktes frågan om man kunde datera barktäkten för att se om den var samtida med de inskriptioner som fanns i den ena kåtan. En dendrokronologisk analys visade att barken togs från trädet sommaren 1802, således mycket tidigare än de årtal som skrivits på väggarna i Danielssons kåta.

Ettapp 2 – utgrävning och analyser

I den andra etappen sommaren 2014 genomfördes en arkeologisk utgrävning av två kåtor och en undersökning av bengömman som låg intill den ena kåtan. Utgrävningen visade hur stora tomterna varit och att de inte hade en helt uppbyggd tomtring av stenar. En stor del av virket har stått direkt i jorden. Det fanns bara små mängder näver under mossan

och ingen vall av nedrasad torv. Det sistnämnda kan ses som ett tecken på att det inte varit frågan om torvkåtor som långsamt fallit samman. Men det fanns bara små rester kvar av ruttnade barr, vilket borde ha varit tydligare om kåtorna årligen täckts av granris under en längre tid. En förklaring kan vara att riset togs bort vid avfärd från platsen på vårvintern innan barret hade börjat släppa i större mängd.

Fynden av föremål i kåtorna var inte många, men de var samtliga vardagsföremål som hör till det tidiga 1900-talet: lock till en kaffepanna i koppar, läderrem, kam, hårnål, burkar, glas och en rökpipa av briarrot. Några järnföremål hörde till själva konstruktionen som spikar och gångjärn. I en av kåtorna fanns det dessutom föremål kopplade till jakt och fiske: patronhylsor och flöten av näver. Möjligen kan de ha tillkommit i senare tid, då man även kunde se att härden inte var rensad på brukligt sätt och man hade eldat så kraftigt att stenarna i härden spruckit. I den andra kåtan hade man rensat härden från kol och sot när man lämnat platsen.

De olika kåtorna hade likheter när det gäller konstruktionen, men någon datering fanns inte förutom inskriptionerna. Med hjälp av dendrokronologi kunde virket i de tre bäst bevarade kåtorna dateras till perioden 1901–1907. Familjen Danielssons kåta med de rikliga inskriptionerna byggdes under vintern 1906–1907. Analysen visade också att de bärande bågstängerna var tillverkade av gran eller björk medan det kluvna resvirket var av furu.

Bengömman innehöll cirka 100 liter ben av vilka cirka 60 liter togs undan för olika analyser. Den kol-14-datering som gjordes visade att benen är sentida, möjligen från 1800-talet. En osteologisk analys visade att alla ben var från unga renar, årskalvar och upp till 4 år. Inga dragrenar med tecken på hård belastning i bakkroppen kunde hittas i materialet. Benen hade tydliga spår av slakt efter ett mönster som direkt kan knytas till det vi vet om traditionell samisk slakt. Ben från hela djuren inklusive kranier var representerade och de var mörkspaltade. Tillsammans tyder detta på att djuren slaktats och styckats för egen konsumtion på plats.

Ann Kristin Solsten och Julia Cronqvist gör en arkeologisk undersökning av Danielssons kåta för att dokumentera härden och stommens konstruktion.

Foto: Björn Olofsson/Jamtli.

Etapp 3 – rekonstruktionen

I den sista etappen under 2016 ville vi fördjupa oss kring riskåtornas konstruktion och funktion. Ingen deltagare i projektet hade hört talas om kåtatypen på annat håll, så därför var det lockande för oss att rekonstruera en riskåta.

Av kåtorna i Stortjärn var det familjen Danielssons som var den bästa att utgå ifrån. Dels var det den kåta som var bäst bevarad, dels hade den en litet avvikande konstruktion i sammanfogningen av båg-stängerna som var intressant att prova. Tomtens utbredning och trästommens konstruktion var given utifrån våra tidigare undersökningar.

Filmaren Robert Olsson, längst till höger i bild, besökte trakterna kring Börtnan 1906. Samefotografen Nils Thomasson var Olssons guide och vägvisare. Här syns Robert Olsson tillsammans med familjen Nilsson, från vänster Kristina med sonen Nils i knät, dottern Elin och maken Fredrik. Kåtan är delvis täckt med granris.

Foto: Nils Thomasson/Jamtli.

Vid utgrävningen hade spår av ruttnat virke på marken under torven gett oss stommens höjd, men av dörren fanns inget kvar alls. För att lösa det tog vi hjälp av äldre bilder på andra kåtor, men framförallt kunde vi nyttja en dokumentärfilm som spelades in i trakten kring Börtnan vintern 1906. Filmaren Robert Olsson bodde då både i byn och hos familjen Nilsson i ett viste en bit därifrån. Filmen består av korta sekvenser där man bland annat får se renar ute på Börtnessjön och skidåkande samer. Viktigast för oss är ett avsnitt med en kåta som man trots oskärpan ser att den är täckt med ris. Enligt den stumma filmens vinjetter ska kåtan ha hört till en Nerjla Ersson som också förekommer på bild när han går in i kåtan med en famn ved. Någon Nerjla Ersson finns inte no-

terad bland samerna i byn under den tiden så det är möjligt att namnet är uppdiktat. Men med hjälp filmbilderna kunde vi i alla fall anta hur stor, eller snarare hur liten, dörren till kåtan kan ha varit.

Våren 2016 togs virket till bygget. Till stommen togs litet klenare granar och till resvirket klövs furustammar med hjälp av yxa och kilar, helt enligt det sätt som de undersökta kåtorna var byggda. Så långt möjligt ville vi använda oss av de traditionella verktygen. Det ger en annan känsla i byggnaden om det syns att den har tillverkats på ett hantverksmässigt sätt, och dessutom kunde vi beräkna hur lång tid det kan ha tagit att

bygga kåtan en gång i tiden.

Vi diskuterade var rekonstruktionen skulle byggas, och kom fram till att den bästa platsen skulle vara i Glen. Miljön är där en annan än den ursprungliga nere i barrskogen vid Stortjärn, men de praktiska skälen till placeringen övervägde. I Glen skulle det vara möjligt för många att se kåtan, och förutsättningarna att vårda den på sikt är god. Sommaren 2016 såg man i samebyn ut en lämplig plats nära vägen uppe på en liten höjd med gles granskog och fjällbjörk.

Målet var som sagt att vi skulle göra en så tidstrogen rekonstruktion som möjligt, men på en punkt valde vi att göra en förändring. Originalet hade ingen riktig grund som virket i stammen stod på. Anledningen till detta var möjligen att man ville få det så tätt som möjligt mot marken.

En annan orsak kan vara den tid på året när man byggde kåtan. Om man kom till Stortjärn i november var det nog inte så enkelt att hitta stenar i den tjälade marken och därmed blev det sparsamt med sten i grunden. Vi ville däremot ställa virket på en stenring för att förlänga kåtans livslängd. En erfarenhet av den litet ovanliga utformningen av trästommen var att den upplevdes som mindre stadig än den traditionella som används på kåtorna i området. Att den skulle stå på den uppmurade stenringen gjorde inte arbetet lättare. Det tog tid innan vi hade fått bågstängerna på plats med den rätta placeringen, vinkeln och höjden över mark.

Senare under hösten skulle kåtan täckas med granris. Då det var första gången på cirka 80 år som någon gjort en riskåta utfördes täckningen utan detaljerade förebilder. Grenarna lades med kvistarna upp mot toppen av kåtan i många lager som skulle stå emot kylan. Det lades inget annat tätskikt mot trästommen och i enlighet med berättelserna om kåtan antog vi att när man får upp värmen i kåtan ska snö som ligger på riset smälta och bilda en tätande skorpa. Ett problem var att få fast riset

Rekonstruktion av riskåtans stomme i Glen. Lasse Wagenius, Bengt Arne Johansson och Andreas Salomonsson monterar de stödjande klykorna.

Foto: Björn Olofsson/Jamtli.

ovan dörren och här var det även svårt att få det tätt. De historiska bilder som finns på ristäckta kåtor och filmsekvensen från 1906 visar att man då reste mycket virke mot riset för att få det att ligga stilla. Riktigt hur mycket ris det egentligen krävdes för att få ett drägligt klimat i kåtan kunde vi då inte avgöra.

För att utvärdera hur bra kåtan fungerar vintertid provade vi att bo i kåtan. Försöket genomfördes i mars 2017, då vi skulle försöka hålla varmt i byggnaden under ett dygn. Förändringar i temperaturen både inuti och utanför kåtan mättes samt hur mycket ved som gick åt. Uttemperaturen varierade mellan -5 grader på dagen och -12 grader under natten. När vi kom till kåtan var det tjäle och svallis på golvet i kåtan och på detta lades en bädd av ris som isolerande underlag. Det fanns en hel del glipor i ristäckningen där det lyste in och det drog ganska kallt genom det lilla lufthålet vid golvet mitt emot dörren. Försöket var relativt kort, men kunde ändå ge oss erfarenheter som bekräftar problemen med kåtatypen. Eldningen skedde i stort sett kontinuerligt från förmiddagen och till midnatt. Temperaturen inne var i medeltal cirka 8 grader varmare än ute. Mitt i natten när det inte eldades sjönk temperaturen till -6 grader inne och vid fyratiden på morgonen kändes det ganska bra att tända upp en brasa! Trots att vi eldade i mer än ett dygn kom inte tjälen i marken i kåtan att tina alls. Isen på markytan försvann bara allra närmast härden och den snödriva som låg innanför tröskeln minskade inte nämnvärt.

En olägenhet som nämnts i intervjuerna om att bo i en riskåta var att man fick elda försiktigt för att det inte skulle droppa av snön på utsidan. Inför övernattningen låg en snödriva på toppen av kåtan som vi lät vara. När temperaturen inne steg över cirka +5 grader började snödrivan att smälta. Vattnet rann genom granriset, längs resvirket och droppade ned på bädden invid härden. Givetvis måste man bo i kåtan kontinuerligt under en längre tid för att få en mer rättvisande bild av förhållandena som rådde i bostaden en gång. Tjälen i marken skulle då släppa och det borde göra så, att det blir lättare att hålla värmen uppe. Täckningen kan göras tätare för att slippa onödigt drag och vi hade heller inte ”rätt” ved. Björkveden som användes brann bra och snabbt, men för att hålla en jämn värme behövs en mer långsambrinnande ved, särskilt om man vill

att härden ska värma under natten. Problemet med droppandet från snödrivorna på kåtan är nog svårt att komma ifrån. Drivor uppstår sannolikt inte på samma sätt när man bor kontinuerligt i kåtan, vid snöfall smälter då snön eftersom och det droppar bara när det snöar ymnigt. Om man ser på kåtan i filmen från 1906 så är den helt ren från snö trots att det är vitt i övrigt på marken.

Vi kan bara spekulera kring orsakerna varför det fanns anledning att uppföra och bo i en riskåta, som uppenbarligen hade sådana brister, istället för en vanlig torvkåta. Platsen var bra utifrån renskötselns behov, men i barrskogen kan det ha varit brist på näver som är ett måste för att få en torvkåta tät. Det andra alternativet till vinterbostad var tältkåtan. Men om man inte hade tillgång till en tältduk var man hänvisad till de material som fanns att hitta på platsen. Kanske var ändå de yttre förutsättningar som rådde på platsen under just den tid som riskåtorna beboddes hyfsat lämpliga. Åren från slutet av 1800-talet och fram till 1930 var ovanligt kalla och just Börtnan har även i senare tid gjort sig känt som en kylig plats. Den otäta riskåtan fungerar sannolikt bättre under en stabilt kall period vintertid än när det växlar mellan kalla och varma perioder där kylan snabbt övergår i regn. Möjligen kan riskåtan i Stortjärn vara en byggnadstyp som funnits på fler platser längre tillbaka i tiden, men som där har fallit i glömska. Eller så är det en konstruktion som uppstått kring Börtnan utifrån speciella förutsättningar vad gäller funktionskrav, klimat, tillgång på material och ekonomi.

Stortjärnsprojektet har lärt oss en hel del om platsen och det liv som än gång levdes där, samtidigt som det har rest nya frågor som kan vara intressanta att gå vidare med i framtiden. Redan nu finns planer på en jämförelse med bengömmor från andra visten samt en ny längre period med provboende i kåtan.

Björn Olofsson är 1:e antikvarie vid Stiftelsen Jamtli och sektionsledare för Uppdragssektionen med bildbyrå, byggnadsantikvarier och arkeologer. I över två decennier har han arbetat med kulturmiljövård och byggnadsvård i Jämtlands län.